

NÉMETH CSABA: MELYIK ÚT VEZET MAGYARORSZÁG TRÓNJÁHOZ? (Bethlen Gábor 1628 – 29-es keleti terve, és annak diplomáciai háttere)

Erdély nagy fejedelmének politikai eszméi között mindig is központi helyen szerepeltek az ország egységének helyreállítására vonatkozó tervek. Megvalósításukhoz viszont csak a fejedelemség külpolitikai helyzetének megszilárdulása, az ország gazdasági felvirágoztatása, a belpolitikai helyzet stabilizálása után kezdhetett. Kedvező lehetőséget kínált ehhez bekapcsolódása a harmincéves háborúba, melyben a kontinens valamennyi számottevő hatalma részt vett. Mindez magában hordta annak lehetőségét, hogy az Erdélyt szorongató két nagyhatalom – zsitvatoroki békében rögzített – patthelyzete felborulhat. Erőegyensúlyuk labilitása pedig elősegíthette e kis állam mozgásterének kiszélesítését. Bethlen volt az első fejedelem, aki ezt felismerve egy Erdélyből kiinduló országegyesítést is lehetségesnek¹ tartott az eddigi, Habsburg – párti próbálkozásokkal szemben.

A felismerést tett követte: 1619-ben csatlakozott a cseh Habsburg – ellenes felkeléséhez, a Porta hathatós támogatásában bízva. A szultán által nyújtott segítség mértéke viszont meglehetősen csekély volt, így a fejedelemnek kezdeti sikerei (1620: királlyá választás) után, a nikolsburgi békében (1622) részeredményekkel (hét felvidéki vármegye Erdélyhez csatolása) kellett beérnie. Már ekkor fontolgatta egy külpolitikai fordulat esélyeit.

Erre csak a második Habsburg – ellenes hadjáratát (1623) követően került sor. Ekkor már felismerte, hogy a török szövetségében elérte már azt, amit maximálisan elérhet: felajánlotta a kardját Bécsben (1624 eleje)! Biztosítékul a császártól leánya kezét és Magyarország kormányzóságát kérte. Viszonzásul ígéretet tett arra, hogy egy törökellenes had fővezéréként visszafoglalja a hódoltsági területet.

Mínt hogy II. Ferdinánd elzárkózott az ajánlat elől, új utat kellett keresnie. Kapóra jött számára a hágai szövetségben egyesült nyugat – európai hatalmak (Anglia – Hollandia – Dánia) csatlakozásra szólító felhívása (1625. december). Tárgyalásai eredménnyel zárultak: az 1626. november 30-i westminsteri szerződéssel Erdély a szövetség teljesjogú tagjává vált. Ezzel Bethlen elérte Erdély önálló európai hatalmi tényezőként való elismertetését. Sajnos mindez már nem állt módjában kihasználni, mert a hadiesemények túlhaladtak a

tárgyalások ütemén: december 20-án, Pozsonyban különbékével kényszerült befejezni utolsó Bécs ellenes hadjáratát.

Tevékenységének középpontjában ezt követően az állt, hogy a két császár között 1627-ben induló szőnyi béketárgyalásokon elismertesse a következő cikkelyt: "Erdélynek, s annak fejedelmének egyik hatalmas császártól se legyen semmi bántása"² Ennek elismerése gyakorlatilag Erdély függetlenségeinek kétoldalú garanciáját jelentette volna. A szultán ellenállásán azonban ez az elképzelés is megbukott.

Nem maradt számára más lehetőség, mint az országegyesítés közvetett útjának kipróbálása. Korábban is találkozhatunk már olyan elképzelésekkel, melyeknek közös kiindulópontja az volt, hogy a kis Erdély ereje önmagában nem elég az országegyesítés vállalásához. Fejedelmeinek előbb olyan külső területeket kell szerezniük, amelyek birtokában később önállóan, más hatalmak támogatása nélkül is felléphetnek az egység megteremtése érdekében.³

Két példa állt a fejedelem előtt: Báthori Istváné, aki Lengyelország megszerzésével vélte elérhetőnek a magyar koronát, valamint Báthori Zsigmond és Báthori Gábor tervei, akik előbb a román fejedelemségek feletti fennhatóság megszerzésével próbálkoztak. A választás korántsem volt olyan egyszerű, mint az utólag látszik. Bethlen ugyan 1624 nyarán néhány ellenzéki főúrtól meghívást kapott a lengyel trónra, de az akkori nemzetközi helyzetben, amely a Habsburgok sorozatos győzelmeit hozta, nem volt tanácsos a császárral, de még annak szövetségeseivel, III. Zsigmond lengyel királlyal sem ujjat húzni.

Nem maradt más lehetősége, mint a másik út választása. Véleményünk szerint az 1627-es év második felében Bethlent foglalkoztatta "Dácia királysága" létrehozásának terve.⁴ Ezzel összhangban jelentkezik ismét (1627. december) törökellenes javaslataival. Ehhez a török birodalom gyengülésének felismerése és a perzsákkal vívott háborújának elhúzódása szolgáltathatott alapot.

Ezzel a tervvel állhatott összhangban ifjabb unokaöccse, Bethlen Péter nyugat-európai körútja, amely szintén erre az időre esett.⁵ Ha végigttekintünk utirányán (Brüsszel-London-Párizs "végül Spanyolországon és Szilézián - Szicilián? - keresztül Rómába érkezett" - onnét pedig Velencén keresztül utazott haza) szembetűnik, hogy csupán egy olyan országot keresett fel, mely tagja volt a hágai szövetségnek. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy egy összeurópai törökellenes akció lehetőségéről is tárgyalhatott. Ezt a török vezetők sem tartották kizártnak. Nem ok nélkül kellett kivédenie Bethlennek azt a vádat, hogy "belső embereinkkel a keresztény királyoknál török ellenes hadról tárgyaltunk, mondván öcsénk ügyében jártunk el."⁶

Miután a török politikusok nyomára bukkantak a fejedelem szervezkedésének, II. Ferdinánd pedig hadait nem a török ellen, hanem a birodalmi egység megteremtése érdekében óhajtotta felhasználni,⁷ Bethlen kénytelen volt a Dácia tervtől is elállni.

Egyik legjobb diplomatáját, Toldalagi Mihályt küldte el a Portára,⁸ hogy visszaszerezze a törökök bizalmát (1628. március). Nem sokkal később Bécsbe is küldött követet⁹ (május). Békevágyát hangoztatva kijelentette, hogy nem készíti elő támadást svéd szövetségben, ugyanakkor azt sem hiszi el, hogy a császár őt meg akarná támadni – bár ilyen híreket hallott.

A békevágy hangoztatására alapos oka volt. Ezt követelte tőle a közhangulat, belső ellenzékének az aktivizálódása. A tavaszi országgyűlésen hozott törvények bevezetőjében például ezt olvashatjuk: "békességnek ... mindnyájan hasznát érezzük ... kérjük ő szent felségét ... ezután is élhessünk ezen csendes és békességes állapotban".¹⁰

A fejedelem, jobb híján régi politikájával, a két császár egymás elleni kijátszásával próbálkozott ebben az időben. Ennek kedvezett a Habsburg–török viszony feszültté válása.¹¹ A szultán ugyan még decemberben ratifikálta a szőnyi békét, de oly módon hamisítva meg az eredeti példányt, hogy II. Ferdinándot kérelmezőként tüntette fel. Egy ilyen okmány aláírását a császár nem vállalhatta magára, így az ígért követe és ajándékai sem érkeztek meg Sztambulba. Ez viszont a török vezetést ingerelte fel.

Bethlen Toldalagival épp az ellenkezőjét csináltatta, mint amit Bécsben megígért. Először is a nyugat – európai országok követeivel vette fel a kapcsolatot. Ha nem akarta, hogy teljesen "lefrják", kezdeményeznie kellett: ígéretet tett egy sziléziai hadjáratra, ha ott sógorával, Gusztáv Adolf svéd királlyal egyesülhetne. A konstantinápolyi angol követ, Sir Thomas Roe éles szemmel vette észre¹², hogy mindez csak szemfényvesztés. A fejedelem valójában távolabb van a támadástól, mint eddig bármikor.

A pasákat ugyanakkor két német hadsereg várható támadásának hírével rémisztgette, maga is engedélyt kérve a táborbaszálláshoz. Június közepén Toldalagi kedvező válasszal tért haza: Bethlen megkapta a parancsot, hogy álljon készen a védekezésre. Roe szerint azért nem támadási parancsot kapott, mert attól féltek a törökök, hogy az írást azonnal Bécsbe küldené a béke megtorpedózására.

Nem fér hozzá kétség, hogy ebben az időben minden energiáját a béke megakadályozására összpontosította. Ennek érdekében többet mozgatót meg, mint idáig bármikor: 10 000 emberről van szó. A kérdés csak az, hogy vállalta volna-e egy háború kirobbantásának kockázatát, vagy csupán politikai manővereit támogatta ezzel a megmozdulással?

Július közepén Kassán állt seregével, majd szeptemberben Munkácson-, Ecseden keresztül nyírbároba vonult vissza. Több magyar történész e hadmozdulatról alkotott véleményét összehasonlítva felmerül a kérdés: Mi volt Bethlen célja – támadás vagy temetés?¹³ "Hadjárata" befejező aktusaként ugyanis elődje, a már 15 éve halott(!) Báthori Gábort temetette el ünnepélyesen.

Vannak, akik hadmozdulatát Habsburg-ellenes lépésnek értékelik, a visszavonulását pedig azzal magyarázzák, hogy tartott egy moldvai-tatár-kozák támadástól, illetve katolikus főurai mozgolódásáról kapott hírt.¹⁴ Véleményünk szerint Miron vajda hűségében ekkor még nem kételkedhetünk. A török által nemrég elűzött kán fogadott ugyan kozákokat szolgálatába, de minthogy vele is jó kapcsolatai voltak a fejedelemnek, jogosabban várhatta volna csatlakozásukat, mint betörésüket.

Azt is feltételezhetnénk, hogy a várt török segítség elmaradása készítette visszafordulásra a fejedelmet. Mi mégis azt tartjuk valószínűbbnek, hogy eleve számolt e segítség elmaradásával és támadását csak demonstrációnak szánta.

Kinek szólhatott ez a demonstráció?¹⁵ Egyszerre több címzettnek is. Először is a törököknek, bizonyítva a birodalom iránti hűségét: lám, ha ellenség fenyeget – mint jelentette nekik – ő kész ellene kivonulni. Továbbá a protestáns hatalmaknak is szólt: lássák, ő nem mondott le Habsburg-ellenes terveiről, de ha segítség nem érkezik, egyedül nem vállalhatja a támadást. A császárnak is tartalmazott üzenetet: a dán király fölötti győzelme még nem jelenti az egész protestantizmus fölötti diadalát. Fenyegetésként értelmezték a lengyelek is, attól tartván, hogy hátba fogja őket támadni. Így fel lehet fogni a svédek megsegítésére tett kísérletnek is. Ez azonban aligha állt a fejedelem szándékában. Ő ugyanis a svédekkel való szövetkezésre csakis egy, a császár elleni támadással kapcsolatban gondolt. Most sem azért vonult fel, hogy segítségükre legyen Lengyelország legigázásában. Épp ellenkezőleg! A svédek sikerei aggaszhatták, s e hadmozdulattal óhajtotta felhívni királyuk figyelmét arra, hogy még ő is a porondon van – azaz, igényt tart a lengyel koronára. Ebben az összefüggésben kaphat értelmezést Báthori Gábor temetése is.

Vizsgáljuk meg mi oka lehetett arra a fejedelemnek, hogy elődjét épp ekkor, halála után 15 esztendővel helyeztesse ünnepélyesen örök nyugalomra családi sírboltjába!

Magyarázatul szolgálhatna az is, hogy hatalma ekkoriban szilárdult meg annyira, hogy elővehesse a "tisztázatlan" körülmények közt elhunyt előd ügyét. Azonban – mint láttuk – éppen uralkodása ezen utolsó szakaszában kezdett mozgolódní az ellenzéke. Így lépése belpolitikailag talán az ő megnyerésüket is szolgálta. De nem csak ezt! Még 1626-ból is arról értesülünk, hogy Bethlen

tartott Báthori Gábor féltestvére, András trónigényétől.¹⁶ Báthori András 1621 óta Lengyelországban élt, s a fejedelem csak 1627-ben ismerte el felső-magyarországi birtokaihoz való jogát. Hazatérésének engedélyezése pedig bátyja temetésével lehet összefüggésben.¹⁷ Az engedély megadásánál két szempont vezethette a fejedelmet. Egyrészt a Báthori-család kiengesztelése, másrészt pedig a még mindig riválisnak tartott András eltávolítása Lengyelországból – nehogy ottani terveit megzavarhassa.

Úgy tűnik tehát, hogy ekkor már létezett egy lengyelországi terv, és ahhoz, hogy Báthori István örökségét, a lengyel korona megszerzésének programját ország-világ előtt nyíltan felvállalhassa, szüksége volt a Báthori-család nyílt rehabilitálására is.

Az ún. keleti terv keletkezési idejével kapcsolatban vitába kell szállnunk azokkal a nézetekkel, amelyek ezt rögtön a fejedelem harmadik hadjárata utánra, 1627-re datálják.¹⁸ Az első momentum, amely ennek létezésére utal, Velence portai követének 1628 február 5-i jelentésében található meg.¹⁹ A terv részleteiben azonban csak a júliusi-szeptemberi események után bontakozik ki. Mielőtt ezen eseményeket és e terv lényegét áttekintenénk, azt kell megvizsgálni, hogy melyek voltak megszületésének okai.

Bethlen helyesen ismerte fel azt, hogy a török birodalom nagyarányú segítségére nem számíthat. A nyugati segítségben való bizakodása viszont tévesnek bizonyult. Nem vette észre, hogy e nagyhatalmak az európai erőegyensúly elvét képviselve politizálnak, s Erdélyre csupán mint a Habsburgok keleti szárnyát lekötő erőre van szükségük. A fennálló közép-kelet-európai politikai struktúra alapvető megváltoztatására irányuló betheleni elképzeléseket már nem állt érdekükben támogatni. A keleti terv érdeme épp az, hogy ezen a helyzeten próbált változtatni. A feltörekvő Svédország és Oroszország szövetségére kívánt építeni, hisz nekik érdekükben állt a fennálló hatalmi viszonyok gyökeres átalakítása, hogy nagyobb befolyást tudjanak biztosítani maguknak Európában.

A terv lényegét abban látjuk, hogy Bethlen a fentemlített államok és a török szövetségére támaszkodva próbálta a lengyel koronát megszerezni, majd pedig annak segítségével a magyar királyságot is. A terv viszont Lengyelország koronája megszerzésével kapcsolatban nem számolt katonai akcióval, leszámítva a következő királyválasztásra vihető fegyveres kíséretet. A fejedelem tehát lengyel választóinak küldött 1624-es üzenetét²⁰ vette alapul. Kitérővel mért fel, hogy Erdély ereje önmagában kevés lenne egy Lengyelország elleni hadi vállalkozáshoz, ha pedig svéd-orosz szövetségben lépne fel, akkor a végelszámolásnál osztoznia kellene szövetségeseivel. Azaz, egy ilyen hadjáratban történő részvétel egyenlő lenne Lengyelország felosztásában

történő részvétellel.²¹ Neki pedig erős Lengyelországra volt szüksége. Nem hódítóként akart fellépni, hanem egy belső, őt támogató pártra alapozva. A III. Zsigmond halálát követő királyválasztó országgyűlésen kívánt megjelenni, hátát egy svéd-orosz-török szövetséggel biztosítva. Ezek beavatkozására azonban csak abban az esetben tartott igényt, ha a belső párt elégtelen erővel rendelkezne királlyá választásához, illetve ha megválasztását valamely külső hatalom (leginkább II. Ferdinánd) nem ismerné el. Ennek érdekében próbálkozott meg az említett szövetségrendszer létrehozásával.

A keleti terv kialakulásához vezető események közül az első - Gusztáv Adolf sikerein kívül, kinek lovasai már Varsóig kalandoztak -, ami felébresztette érdeklődését a lengyel trón iránt, az orosz cár közeledése volt.²² 1627-ben született meg az első orosz-török lengyelelles egyezmény, ami megkönynyítette Erdély és Oroszország politikai céljainak összehangolását. A kezdeményező fél Mihály cár (az első Romanov) volt. Oroszországnak régről területi követelései voltak Lengyelországgal szemben, Szmolenszk vidékére. Ezért állt érdekében bekapcsolódni a Habsburg-ellenes küzdelembe. Miután csatlakozási kísérletét a dán király elhárította, figyelme Erdélyre terelődött. A cár követői 1628 júliusában érkeztek a portára, s október 18-án egyikük - Thomas Urun - tárgyalt a fejedelem ottani követével az erdélyi-orosz összefogás lehetőségéről. Bethlen október végén pozitívan reagált a kezdeményezésre.

A dírscaui diadal (július 23.) után a svéd király állandó követül küldte Erdélybe emberét, Paul Strassburgot.²³ Fogadására október elején került sor, Kolozsváron. Strassburgra több feladat megoldása is várt. Meg kellett nyernie Bethlen támogatását, Gusztáv Adolf lengyel királlyá választásához. Továbbá a fejedelem közbenjárását kellett kérnie a svéd-török szövetség előmozdításában. Végül segítenie kellett az erdélyi-orosz szövetség létrejöttét. Mint látható, már a svédek fő célja ütközött Bethlen törekvéseivel, így az együttműködés a sógorság ellenére sem volt teljesen zavartalan. A fejedelem svédekkel szembeni bizalmatlansága csak 1628 ősze után kezdett eloszlani, mikor hírt kapott róla, hogy Gusztáv Adolf nem óhajtja kerülni a Habsburgokkal történő összeütközést (a Wallenstein által ostromlott észak-német kikötőváros, Stralsund felmentése). A Habsburg-svéd háború elősegítése alapvető érdeke volt. Így ugyanis Kelet-Európában a Habsburg-ellenes érdekek képviselőjeként egy saját maga által összeállított koalíció élén szállhatna sorompóba a lengyel trón eléréseért. A francia politika is (Richelieu helyzetének La Roschelle bevételét követő megerősödése után) a császár és a svéd király összeugrasztásán dolgozott. Gusztáv Adolf pedig az erdélyi-orosz szövetséggel szándékozott Lengyelországot sakkban tartani, amíg ő a császárral hadakozik. Ez volt az a keskeny sáv, amelyben érdekeik azonosak voltak.

Bethlen azonban más népek²⁴ szövetségének megszerzésével is számolt. 1628-ban egész Kis-Lengyelország (Ukrajna) lángokban állt: a kozákok lázadtak fel uruk, a lengyel király ellen. Görögkeleti vallásuk révén megnyerésükön a fejedelem Cirill Lukarisz konstantinápolyi patriarcha segítségével munkált. Szövetségről mégsem beszélhetünk, mivel a kozákok sorozatos beü téseikkel sértették a török birodalmat, hűbéreseivel, a krími tatárokkal pedig szinte állandó harcban álltak. Bethlen viszont terveiben számolt a tatárok fegyveres erejével. Segítségükben mégsem bízhatott egyértelműen, ugyanis a törökök által nem rég hatalomra segített Janibek Giráj kán ellen az előzőtt Mohamed Giráj felvette a harcot orosz pénzen fogadott zaporozsjei kozák segítséggel. A belháború csak 1629 nyarán hozta meg a török által támogatott kán győzelmét.

Lengyelországban²⁵ az események kedvezően alakultak. Párt szerveződött a fejedelem támogatására, aki - mint ígérte nekik - minden szomszédjukkal békét tudna kötni. Olyan hírek is érkeztek, hogy III. Zsigmond szélütést kapott és a halálán van. Minthogy halálhíre bármelyik pillanatban beérkezhet - vélte a fejedelem -, nem lehet késlekedni. Ez adja évvégi előkészületeinek a magyarázatát. Híveinek tavaszra ígérte a hadbavonulást. Akciójához már csak a török jóváhagyása hiányzott. Ennek kieszközléséért ez évben immár másodszor Toldalagi a Portára indult.

A keleti terv érdekében tett erőfeszítések nem jelentették azt, hogy Bethlen nyugati szövetségeseivel szakított.²⁶ Ezekben a hónapokban bár keletre összpontosította figyelmét, belátva azt, hogy a megerősödött császárral egyedül nem tud megbirkózni, így Magyarországra csak a lengyel korona megszerzésén át vezet út. E cél elérésében, de még inkább a megtartásában pedig - már csupán földrajzi okok miatt is - a keleti államok támogatására volt szükség. Közben azonban nyugati kapcsolatait is fenntartotta, minthogy célja a nyugati és keleti Habsburg-ellenes államok közös frontja és a császár elleni egyidejű támadásának előkészítése volt.

Politikájában tehát nem az jelent új elemet, hogy Nyugatról Keletre fordult. Sokkal inkább az, hogy eddigi elszigetelt működése után most - és nem 1625-ben!²⁷ - kísérelt meg létrehozni maga körül egy közép-kelet-európai egységfrontot. Ennek megvalósítása után - lehetőleg már a lengyel trón birtokában - lehetett volna csak reális esélye az általa tervezett koncentrált támadás sikerének. Ezt az is mutatja, hogy e keleti terv végrehajtásával megbízott követei ajánlóleveleit nem csak a szultánhoz, cárhoz és a svéd királyhoz címezte, hanem például a dán és a holland uralkodókhöz is.²⁸ Európát egységben szemlélte. -

Első politikai lépése, terve keresztülvitele érdekében - mint láttuk - Toldalagi²⁹ Konstantinápolyba küldésc volt, aki November 20-án érkezett meg. Feladata volt kipuhatolni, hogy a Porta hogyan viszonyul Bethlen lengyelországi trónigényéhez. Ha III. Zsigmond után a rendek "minket találnának választani, magunkat mint kellene viselnünk?" - tette fel a kérdését követe, hozzátéve azt is, hogy megválasztásából a "hatalmas császárnak nem kevés haszna lehetne". Ám ahhoz, hogy hathatós török támogatásban részesülhessen, el kellett érnie a szőnyi béke ratifikálásának elhalasztását, illetve a török-perzsa háború befejezését is siettetnie kellett.

Törekvései részben sikerrel jártak. A császár november 25-én Konstantinápolyba érkező követét rögtön háziőrizetbe vették, amit ugyan márciusban enyhítettek, de vissza csak augusztusban engedték, miután Bethlen halálos betegségéről hírt kaptak. A nagyvezér perzsi diadalai után a szultán nem látta fontosnak siettetni a II. Ferdinánd által hibásnak tartott békeokmány kijavítását.

Toldalaginak egy másik fontos feladata is volt. Válaszolnia kellett az orosz követek közlekedési kísérletére. Bethlen - mint írta - "örömezt készek leszünk veled (a cárral) conföderálni". Arról is beszámolt, hogy "azon dolog végett svédiai (svéd) királynak is követe nálunk vagyson ... és kész ... muszka fejedelemmel ... egyetérteni". Az illető követ - Strassburg - október 23-án tudósít róla, hogy örül az erdélyi-orosz szövetségnek és királya, Gusztáv Adolf üdvözlését tolmácsolta a cár portai követeinek.

Ezekután úgy tűnhet, hogy Toldalaginak könnyű dolga volt. Ez korántsem így alakult!

Az orosz szövetséget illetően ugyan megállapodásra jutottak, mely szerint ennek megkötésére a fejedelem teljhatalommal felruházott követeket fog Moszkvába küldeni. A törökkel való viszonyt azonban váratlan esemény zavarta meg. A nagyvezér távollétében helyettese, a kajmekám intézte az ügyeket. December 9-én viszont váratlanul visszatért a nagyvezér. Erre nemhogy Bethlen, de sokan még a pasák közül sem számítottak.

Így a fejedelem követe, minthogy a magával hozott ajándékokat már szétosztotta, kénytelen volt színe előtt üres kézzel megjelenni. Ennek az lett a következménye, hogy nem tudta megszerezni az engedélyt Bethlen akciójához. Visszaérkezésekor csupán arról számolhatott be, hogy a porta hangulata kedvező a perzsi sikerek miatt, ám a pasák bővebb információk beérkeztéig elhalasztották a fejedelem által feltett kérdésre a választ.

Toldalagi visszaérkezése után (1629. január) Bonchidai Márton személyében a svéd királyhoz küldött követet a fejedelem. Ez esetben - talán már elhatalmasodó betegsége miatt - rosszul választott. Bonchidai, ki rendszeren

még latinul sem tudott, csak szégyent hozott Erdélyre. Január végén érkezett Königsbergbe, ahol a svéd kancellár követe fogadta. Vele tárgyalt, azaz csak tárgyalt volna, de mivel csak azt tudta hajtogatni, hogy a fejedelem szívét hozta el - érdemleges tárgyalásokra nem is került sor.³⁰

Eközben a fejedelmet egyre jobban legyengítette a rajta elhatalmasodó kór.³¹ Januárban kezdett fulladozni, majd később a vízbetegség nyomai mutatkoztak rajta. Februárban már nagyon rosszul volt, az áprilisi országgyűlés alatt pedig már halálhírére is költötték. Mindez természetesen szellemi képességeiben is éreztette hatását. Ennek egyik jele volt, hogy a február végén udvarába érkező két francia vándordiplomatát - Charles Talleyrand márkít és Jakob Rousselt - szolgálatába vette, miután hosszasan elbeszélgetett velük és megnyerőnek találta őket.³² A titkos diplomácia szabályainak azonban - úgy tűnik - nem tudtak megfelelni. Ez még a portai holland követnek, Cornélius Haganak is feltűnt, aki arról tájékoztatta a fejedelmet, hogy emberei "minden megbízhatóság híján vannak".³³

E két diplomata kapta meg azt a fontos feladatot, hogy Konstantinápolyon és Moszkván át a svéd királyhoz elmennek a célból, hogy az érintett hatalmasságokat megnyerjék Bethlen lengyel királlyá koronázása támogatására. A fejedelem Mikes Zsigmondot jelölte ki kísérőjüknek, akit lóvásárlás ürügyén küldött Sztambulba. Április negyedikén érkeztek meg. A holland követ felkarolta ügyüket, a nagyvezér viszont nem örült jövetelüknek. Attól tartott, hogy "békességet bontogatni jöttek" a protestáns országok követeiként.³⁴

Közben a nádor, Eszterházy Miklós április végén Kéry János³⁵ gyarmati kapitányt küldte Erdélybe a fejedelem újabb terveinek felderítésére. Bethlen váltig bizonygatta vendége előtt, hogy nyugati szövetségeseivel minden kapcsolatot megszakított. Azt azonban nem sikerült eltitkolnia - környezetéből szivárgott ki a hír -, hogy Lengyelország trónjának elérése foglalkoztatja.

Ez időben érkezett meg a svéd király diplomatája is, Fahrenbach Volmár.³⁶ Egyhónapos tartózkodási ideje alatt sem tudott Bethlentől határozott választ kapni Gusztáv Adolf támogatását illetően. A fejedelem arra hivatkozott, hogy meg kell várnia a szultáni jóváhagyás beérkezését, másrészt a moldvai vajda hűtlensége miatt (aki csatlakozott a nádor terveihez Bethlen megbuktatására) egyelőre úgysem mozdulhat ki. A kitérő válasza messzebbvívő tervei készítették. A svéd király - aki hódítani ment Lengyelországba - megsegítése ugyanis lehetetlenné tette volna helyzetét lengyel hívei előtt. Talán ez is közrejátszott abban, hogy olyan készségesen küldte meg Fahrenbach követutasítását Bécsbe: lássák, ő nem készíti elő háborút a svédek oldalán.

Közben elkezdődtek újabb tárgyalásai a Portán a szultáni jóváhagyás megszerzéséért. Nehézséget okozott, hogy a nagyvezér "beteges állapottal vagyon"³⁷ és az orvosokon kívül csak kevés embert fogadott. A fejedelem követei május 15-ről tudósítják urukat, hogy levelét eljuttatták a kajmekámhoz, valamint arról is beszámolnak, hogy már a patriarcha is a dolgok sikerén van. Mindez ekkor még kevésnek bizonyult. A nagyvezér május 20-án közölte velük, hogy rokonszenvez ugyan a Bethlennel szövetséges hatalmakkal, de a jelenlegi körülmények között (a perzsákkal vívott háború miatt) nem avatkozhat európai bonyodalmakba.³⁸

Mindennek ellenére Konstantinápoly vált a Habsburg-ellenes diplomácia egyik új központjává, mivel itt kapcsolódtak össze annak keleti és nyugati szálai.³⁹ Az összekötő szerepét Cirill pátriarcha vállalta. Rajta kívül a holland követ volt a fejedelem elgondolásának fő segítője. Bethlen az új angol követtel, Wiche-vel, de inkább magával az angol politikával nem volt megelégedve. A francia követ, Césy pedig inkább a császárral rokonszenvezett. Richelieu ugyanis a Portán bonyolódó ügyekkel keveset törődött, s Bethlen vállalkozása sem volt szívügye. Azt viszont ő is elősegítette, hogy Gusztáv Adolf mielőbb a Habsburgok ellen vonulhasson. Dánia ugyan felkarolta a fejedelem kezdeményezését, de a lübecki béke (1629. május 22.) után kénytelen volt a Habsburg-ellenes koalícióból kilépni. Ugyanakkor a császár győzelme a rendek és a központi hatalom egyensúlyának felborulásával fenyegetett a birodalmon belül. Különösen a Restitúciós Edictum kiadása (1629. március 6.) után. Ez a császár ellen fordította az addig semleges észak-német luteránusokat is. Így váratlanul ők is a fejedelem támogatóiként jelentkeztek. Áprilisban szász-brandenburgi követség jelentkezett Budán - majd onnét tovább utazva Sztambulba, hogy a törököket Bethlen támogatásának megnyerjék. A fejedelem Velence megnyeréséről sem mondott le. Portai követük is hasznosnak és kivihetőnek mondta az ügyet - hozzátéve: "ha az Bethlen fukarsága és állhatatlansága miatt hajótörést nem szenved"⁴⁰

A török látva, hogy a fejedelem elképzelései mellett több hatalom is kiáll, megkezdte addigi álláspontja felülvizsgálását. A nagyvezér meghagyta helyettesének, hogy miután ő Ázsiába utazik - részben elhárítva magáról a felelősséget - fogadja az erdélyi követeket és biztosítsa őket támogatásukról. A követek fogadására titokban, éjjel került sor július közepén. A háromórás megbeszélés alatt Bethlen emberei azzal érveltek, hogy céljuk a békét állandósítaná. III. Zsigmond ugyanis a jezsuiták szövetségese és a kozákokat arra izgatja, hogy betöréseikkel háborgassák az oszmán birodalmat. A fejedelem szándéka az, "ami Báthory István idejében volt, s őt is mint Erdély fejedelmévé lenni engedték, úgy engedjék Lengyelország fejedelmévé is lenni."⁴¹ Ezáltal az

osztrák háznak le kellene mondania ellenséges szándékairól. Az akció alátámasztása érdekében azt hozták fel, hogy a fejedelem békés megoldásra törekszik, s már öt éve ezen dolgozik. Célja egy erős párt szervezése Lengyelországban. Van két hercegi barátja, akik készen állnak az ő jelére III. Zsigmond fogságba ejtésére is. Mégis úgy tűnik az erdélyi diplomácia nem nagyon bízott e békés megoldás lehetőségében, hiszen azt is kérte, hogy hagyják meg a budai és az akkermani vezéreknek a fegyverkezést, a moldvai vajdát pedig váltsák le.

Közben egy másik oldalról is megindult a terv diplomáciai előkészítése. A fejedelmet jól ismerő volt angol portai követ, Roe indult Svédországba. Feladata az erdélyi-svéd szövetség elősegítése volt.⁴²

A svéd király pedig Bethlen segítségét vette igénybe a svéd-török közlekedésben. Valószínűsíthetjük, hogy a cár is számított a fejedelem ilyenirányú segítségére. Bethlen vállalkozott is erre, sőt még a svéd-orosz szövetség megkötésében is felajánlotta szolgálatait.⁴³ Ez korántsem mutatkozott könnyű feladatnak, hisz nem is oly régen (1610-es évek eleje) még ellenséggént álltak egymással szemben. Mégis tartósabb együttműködés jött létre közöttük, mint a szultán és a cár között.

A kajmekám még júliusban megírta a fejedelemnek: "oly választ adunk kegyelmednek, amelyet óhajt ... mihelyt kedvező idő mutatkozik ébren légy, ne szalaszd el!"⁴⁴ Bethlen követei mégis csak augusztusban utazhattak tovább. Ennek oka a török-orosz tárgyalások elhúzódása lehetett. A szultán is csak augusztus 27-én küldött levelet a cárhoz. Szövetségekötés mégsem lett a dologból, alattvalóik - a kozákok és tatárok - "rakoncátlankodásai" miatt.

Július végére felgyorsultak az események. A szultán Jusuf agát küldte Erdélybe a fejedelem hadi készületeiről és egészségi állapotáról tudakolózni. Rousselék vele üzenték, hogy sikerült a törökök támogatását kieszközölniük és a szőnyi béke ratifikálásának elhalasztását is elérték. Miután azonban a Portán hírt kaptak a fejedelem halálos betegségről a béke ratifikálásának halogatására további okot nem láttak. A császár követe augusztus 18-án hazaindulhatott.⁴⁵ Kétéves huza-vona után tehát létrejött a szőnyi béke, jelezve azt is, hogy - szinte a jóváhagyás pillanatában - lemondtak Bethlen tervei támogatásáról.

A keleti terv tehát még a diplomáciai előkészítés fázisában félbeszakadt, csupán egyetlen gyakorlati sikere volt: Miron moldvai vajda elmozdítása. A kajmekám júliusban adta a fejedelem tudtára: "Kegyelmed levelében tudunkra adta a híreit a moldvai vajda nyílt árulásáról és az ő letételét tanácsolta nekünk és mi arról hamar meggyőződünk és a mai hatalmas császáruk elmozdította helyéről".⁴⁶ Ám érdekeit még ez esetben sem tudta maradéktalanul érvényesíteni a fejedelem, hisz nem az ő jelöltje - Movila

Mózes - lett az új vajda, hanem Alexander Coconul, mivel "csak az vezérpasának négyszáz lótereh pénzt adott"⁴⁷

Már Bethlen halála után kelt az alábbi szultáni utasítás a budai pasához: "Mihelyt Erdélyből segélykérő követ érkezik hozzád ... elegendő hadakat küldj ... késedelem nélkül".⁴⁸ Ebből akár arra is lehetne következtetni, hogy a Portán mégsem mondtak le a fejedelem elképzeléseinek támogatásáról. Itt azonban már másról van szó, és ezzel el is érkeztünk a fejedelem utolsó napjai történetének bemutatásához. Eddig ezt az időszakot jobbára belpolitikai aspektusokból vizsgálták.⁴⁹ Az alábbiakban mi ennek a külpolitikai vonatkozásaira irányítjuk figyelmünket.

Halála közeledését érezve a fejedelem belátta, hogy nagy tervei megvalósításához már nem lesz elég ideje. Így a legégetőbbnek vélt kérdéseket óhajtott rendezni, hogy biztosíthassa felesége zavartalan hatalomátvételét. Figyelmét a felvidéki hét vármegye további hovatartozásának ügye kötötte le. Ezek a területek ugyanis a nikolsburgi béke értelmében halála után vissza fognak kerülni a Magyar Királysághoz. Erdélynek azonban szüksége volt rájuk. Nem csak a fejedelmi bevételek többsége származott e területekről,⁵⁰ de egyben a rajtuk át vezető kassai út volt a külhon felé a legfontosabb kapcsolat. Elvesztésével ugyanis a fejedelemséget Habsburg-török területek vették csak körül, ami a más országokkal történő érintkezési lehetőségeket nehezítette. Ugyanakkor e területek megtartása külpolitikai jelentőséggel is bírt. Hiszen ha Bethlennek sikerült volna elérnie, hogy a szultán garantálja a hét vármegye Erdélynél maradását ezzel felbontotta volna a csak nemrégiben létrejött szőnyi békét, felidézve egy Habsburg-török háborús konfliktus lehetőségét. Ennek reális esélyét érzékelteti az a tény, hogy mindkét oldalon (a nádor, illetve a budai pasa részéről) megkezdődött a hadak gyűjtése a hét vármegye akkori státuszának megváltoztatása, illetve védelme ügyében.⁵¹ A fejedelem ezirányú tevékenysége még beleillett a keleti terv végrehajtásáért vívott küzdelmeibe, melyeknek egyik legfőbb buktatóját ekkor már éppen az említett béke, vagyis a törökök aktív támogatásának elmaradása jelentette. Így megállapítható, hogy Bethlen szinte az utolsó lehellel küzdött terve véghezviteléért, sőt azon igyekezett, hogy utódjának is kedvező feltételeket teremtsen annak megvalósításához. Sajnos, az utód nem volt alkalmas arra, hogy e nagy elvárásoknak megfeleljen ...

Bethlen a hét vármegye hovatartozásának kérdését május 8-án a nádor egyik levelére válaszolva vetette fel.⁵² Eszterházy úgy vélekedett, hogy a megyék Erdélynél maradása csakis a törökök hatalmát növelné. Úgy járnánk - írja -, mint a hajdúság esetében, akiket máris saját hívciként tart számon a szultán. A fejedelem azonban éppen azt akarta bizonyítani, hogy a hajdúság

kérdését nem lehet a hét megyével azonos módon kezelni. Mellesleg öccse, Bethlen István a hajdúságot egy június 6-i budai pasának írott levelében épp-hogy német párton állónak mondta⁵³. Katonai szempontból viszont a fejedelem számára elsődrendű kérdés volt a hajdúk hűségének biztosítása. Ezért is járt el érdekükben a budai pasánál, hogy az a zsitvatoroki békében foglaltakkal ellentétben ne romboltassa le az újonnan épült hajdúpalánkokat. A pasa július 8-i nyilatkozata biztosította a hajdúkat, hogy "kedves és jóakaró atyánkfia az erdélyi fejedelem" kérését meghallgatva "hajdúvitéznek eddigi hűséges szolgálatjokat megtekintvén ... szándékunkat letennék".⁵⁴ Akadtak olyan nyugati politikusok, akik a fejedelem júliusi portai sikerei után úgy nyilatkoztak: "Gábor fejedelem oda vezeti a törököt, ahova neki tetszik, mert nagyon megbíznak benne, becsülik és félnek tőle".⁵⁵

Szeptember elején azonban már érezte, hogy betegsége utolsó szakaszához érkezett. Ezért portai követe számára azt jelölte ki fő feladatul,⁵⁶ hogy a törököket készítse fel halálhírére, illetve az utódlás zavartalanságának biztosítására. Nagy súlyt fektetett még a hét vármegye kérdésére is. Athnamét akart kérni számukra a szultántól, illetve ezért saját maguknak kellett volna folyamodni. Valószínűleg ez indokolja, hogy október 4-re összehívatta Váradra a felső-magyarországi urakat. Ők viszont mindezt - az Erdélynél maradást -, mint azt Rákóczi Györgytől tudjuk "rossz és káros dolog"-nak tartották.⁵⁷

Még szeptember 12-re a budai pasától is személyes találkozót kért Debrecenbe, mivel a nádor "hadat gyűjtött Kassa ellen".⁵⁸ Nyilván az egységes fellépést óhajtotta megbeszélni vele. Erre vonatkozott a szultán, már említett, november 27-i parancsa is, minthogy haláláról csak december elején értesültek.⁵⁹

Végezetül fel kell hívnunk a figyelmet Bethlen egy újabb politikai tervére. A fejedelem egykori táncmestere, don Diego de Estrada emlékiratai alapján valószínűsíthető, hogy Bethlent élete végén még egy másik (un. spanyol) terv is foglalkoztatta. Ez a keleti tervnél is kidolgozatlanabb, határozatlanabb elképzelés lehetett. A terv szerint a hódoltság területén kellett volna egyesülnie a császár hadaival, s a havasalföldi vajdával - számítva a török által elnyomott népek támogatására is - együtt vonulnának Konstantinápolyig. Közben Velence elvonná Dalmáciából az őt megillető részeket, a spanyol király pedig Görögországra támadna. A tatárok a Fekete-tenger mellett, a lengyel király meg Oroszországon keresztül törne a birodalomra, miközben a perzsa sah is folytatná háborúját.⁶⁰ Kétségtelenül ez volt Bethlen legmesszebbmenő, de egyben legfantasztikusabb törökellenes terve is, amelybe az európai államok közötti érdekellentéteket egyáltalán nem kalkulálta be. Ha valóban gondolt a terv kivitelezésére - ez a terv keletkezési körülményeinek elbeszélését

olvasva meglehetősen kétségesnek tűnik előttünk - ezt egy vonatkozásban tehette. Hintapolitikájának megfelelően a keleti terv esetleges bukása után szándékozta elővenni. Minthogy eddigi törökellenes próbálkozásait a császár mindig elhárította, ezzel magyarázható, hogy most egy spanyolországi követség révén, Madridra támaszkodva tervezte megnyerni a Habsburgok bizalmát. - A törökellenes háborúban való részvételért cserébe "csak" azt kérte, ami Magyarországból eddig a töröké volt. Azaz, visszatérve 1623-as, 24-es elképzeléseihöz, a közvetlen országegyesítés programját elevenítette fel.

Véghezviteléhez azonban már hiányzott az idő: 1629. november 15-én, Gyulafehérváron, hosszú szenvedés után elhunyt.

Feltehető - ha nem is tartozik az empirikusan megvizsgálhatók közé - a kérdés: Vajon valóra váltható lett volna-e a keleti terv, ha a fejedelem még hosszabb ideig él? Ha szemügyre vesszük a nemzetközi helyzet további alakulását,⁶¹ hozzávetőlegesen megpróbálhatunk válaszolni arra a kérdésre, hogy milyen hely is juthatott volna ezek alakításában a Bethlen Gábor vezette Erdélynek?

Gusztáv Adolf győzelmesen nyomult előre a német birtalomban (1630-1632). Ebből két következtetés adódik. Egyrészt az, hogy a császár nem volt olyan helyzetben, hogy III. Zsigmondnak segítséget nyújthasson, másrészt a svéd király sem léphetett volna fel érdekei védelmében Lengyelországban. Nyugat felől tehát zöld utat kaphatott volna a fejedelem.

Jóval bonyolultabban alakult a keleti helyzet. A szultán és a cár ellentéteik, s talán kölcsönös féltékenységük miatt is képtelenek voltak arra, hogy közösen lépjenek fel (pl. a Lengyelország elleni ún. szmolenszki háború: 1632-1634). Kérdéses, hogy a fejedelemnek sikerülhetett volna-e együttműködésük biztosítása, s egyáltalán, képesek lettek volna-e elegendő hadsereg kiállítására. Ismerve az orosz hadsereg gyengeségét, a tatárok megbízhatatlanságát, a törökök perzsiai lekötöttségét - ez is megkérdőjelezhető.

Azonban, mint az eddigiek során bebizonyosodott, Bethlen nem a katonai megoldás mellett volt, hanem lengyelországi szövetségeseire támaszkodva akarta a koronát megszerezni. Azt pedig nem tudjuk megállapítani, hogy mekkora tábor sorakozott volna mögött: fel a III. Zsigmond halálát követő királyválasztáson. Az viszont bizonyos, ha sikerült volna, csakis így sikerülhetett volna a lengyel trón elérése. Ám tervéből a legjobb esetben is csak ennyi sikerülhetett volna, hisz Magyarország felszabadításához további évtizedek politikai küzdelmeire lett volna még szükség. -

Vajon nem Eszterházy Miklós nádornak volt-e igaza,⁶² aki a korábbi törökellenes harcok tapasztalataira alapozva kijelentette: Magyarország egyik szomszédja ellen sem tudja felvenni a harcot, segítségre pedig nem számíthat.

"Messze Anglia, Dánia, Skócia, kiknek magok gondja is elég, némelyik alig tartja magát". A német mégiscsak szövetséges a törökök ellen, vele kellene valahogy megalkudni.

Válaszként ugyancsak a nádor szavait idézhetjük - bár ő a török elleni harcokra mondta - "Őrületség semmit sem tennünk, ha mindent nem tehetünk is".⁶³

Bethlen politikája a magyar államiság átmentését szolgálta. Úgy vélte, Erdélynek ki kell lépnie az európai szintésre, mert csak úgy felelhet meg feladatának, ha államisága nemzetközi elismerést, önálló hatalmi tényezőt megillető működési teret nyer. Azaz: Erdélyből Magyarországra csak Európán át vezet az út.

Rövidítések

BGE = Bethlen Gábor Emlékezete (szerk.: Makkai L.) 1980. 2. kiad. Európa
EM III. = Szalay László: galántai gróf Eszterházy Miklós. Magyarország nádora III. kötet, Pest 1870.

Erdély III/2 = Erdély története három kötetben 2. kötet (főszerk: Köpeczi Béla, a vonatkozó részeket írta: Péter K.) 1986. Akadémiai

EOE. VIII = Erdélyi országgyűlési emlékek (szerk.: Szilágyi S.) VIII. K. Budapest 1882.

TMKÁO. II = Török-magyarokori államokmántár (szerk.: Szilágyi Á. - Szilágyi S.) II. k. Budapest 1868.

TT. = Történelmi Tár

T. és R. = Talleyrand és Roussel követsége az orosz cárhoz TT. 1887.

Jegyzetek

1. PÉTER K.: Magyar romlásnak századában. Gondolat, 1979. 9. p.
2. Bethlen G.: levelek (szerk.: Sebestyén M.) Kriterion, Bukarest 1980. 221. p.
3. PÉTER K.: Zrínyi terve II. Rákóczi György magyar királyságáról Századok 1972/3. 664. p.
4. a következő adatok alapján: PÁZMÁNY P. összegyűjtött levelei (szerk. Hanuy F.) Bp. 1910. 668-670 p., SALAMON F.: Két magyar diplomata a 17. századból Pest 1867. 64, 83, 118, 248 és 250. p., EM III. 34, 44-46, 109-120, 229-231 p., TMKÁO. II. 9. p. Erdélyi történelmi adatok I. (szerk. Mikó I) Kolozsvár 1855. 364. p., SZILÁGYI S.: B. G. utolsó tervei és halála Budapesti Szemle 1867. Új Folyam 7. kötet 22. füzet 220. p., B. G. krónikásai (szerk.: Makkai L.) 1980, Gondolat: Krauss krónikája 194-195 p.
5. Régi magyar levelestár I.: (szerk.: Hargittay E.) Magvető 1981. 560-564 p., B. G. Krónikásai: Kraus i. m. 192. p.
6. TMKÁO II. 80. p.
7. MEHRING, Tanulmányok a német történelemről. Gondolat 1981. 101. p.
8. B. G. Krónikásai: Toldalagi emlékiratai 153. p.
9. EOE. VIII. 80. p.
10. EOE. VIII. 81-82 p.
11. GINDELY A. - ACSÁDY I.: B. G. és udvara BP. 1890. 210. p.
12. EM. III. 282-284 és 287-294 p.
13. B. G. hadmozdulatairól: TMKÁO II. 94. p., EOE VIII. 81. p.
14. értékelésükhöz: GINDELY: i. m. 210. p., SZILÁGYI: B. G. és a svéd diplomácia Bp. 1882. 14. p.
15. a demonstráció értelmezéséhez: Török-magyar oklevéltár (szerk.: Szekfű-Thallóczy-Krcsmarik) Bp. 1914. 214. p., ANGYAL: Magyarország története II. Mátyástól II. Ferdinánd haláláig (Szilágyi szerk.: Magyar nemzet története VI.) Bp. 1898. 387. p. EM. III. 362 és 285-288. p. KEMÉNY János önéletírása. Szépirodalmi 1980. 80. p.
16. NAGY L.: Erdélyi "boszorkányperek" Századok 1978/6. 1128. p.
17. NAGY L.: Kard és szerelem Gondolat 1985. 315. p.
18. Erdély III/2. 679. p.
19. OVÁRY L.: Oklevéltár B. G. diplomáciai összeköttetései történetéhez Bp. 1886. 732. p.
20. SZILÁGYI S.: Adalékok B.G. szövetkezései történetéhez Bp.1873 66-68.p.
21. RÁCZ L.: A főhatalom és az államszerkezet alakulása az erdélyi fejedelemségben Állam és Jogtudomány 1982/1. 77-78. p.

22. Oroszországra: WITTMAN T.: Az 1628/29 évi erdélyi-orosz szövetségterv keletkezéséhez (Kovács E. szerk.: Magyar-orosz történelmi kapcsolatok) Művelt Nép 1956. 38-45. és 51. p., T és R 53-54. p.
23. svéddek: PRAY G.: Epistolae procerum regni Hungariae III. Pozsony 1806. 408. p., SZILÁGYI S.: i. m. 1882. 13-14 p., GINDELY A.: i. m. 1890. 220. p., WITTMAN T.: i. m. 38-42 p., ERDÉLY III/2. 679-680. p., SZEKFŰ Gy.: B. G. 2. kiad. Helikon 1983. 342-243. p.
24. kozákok, tatárok: LÁZÁR Gy.: Az orosz birodalom története III. Temesvár 1890. 163. p., JANCsó B.: A román nemzeti törekvések története I. Bp., 1896. 501. p., WITTMAN T.: i. m. 44. p., TMKÁO. II. 93. p., IVANICS M.: Két krimi oklevél Néprajz és Nyelvtudomány 1975/6. 275. és 266-269 p.
25. lengyelek: GAÁL I.: Richardson B. G. képe Magyar Könyvszemle 1970/3 220. p., SZEKFŰ Gy.: i. m. 241-242. p., KEMÉNY J.: i. m. 85. p.
26. BGE. 410. p.
27. BGE. 363-364. p.
28. T. és R. 54-56. p.
29. TMKÁO. II. 86-92. p., Erdélyi történelmi adatok I. 249-251 és 255-256. p., GINDELY A.: i. m. 212-213 p., ÓVÁRY L.: B. G. diplomáciai összeköttetéseiről Bp. 1888. 80. p. (idézet: TMKÁO. II. 91-92 p.)
30. SZILÁGYI S.: i. m. 1882. 17-18 és 21. p.
31. BÍRÓ V.: B. G. halála Pásztortűz 1929/24
32. SZEKFŰ: i. m. 244. p.
33. TMKÁO II. 99. p.
34. a francia követekről: WITTMAN T.: i. m. 46-47 p., SZILÁGYI S. i. m. 1867. 238. p., EOE VIII. 84. p.
35. PRAY G.: i. m. 415-421 p., EOE VIII. 84. p.
36. SZILÁGYI S.: i. m. 1882. 25-26 p., EOE VIII. 86. p., TMKÁO II. 94. p. HORVÁTH M.: Magyarország története V. k. Pest 1879. 343-345. p.
37. TMKÁO II. 103. p.
38. a májusi eseményekre: ERDEI L.: Erdély viszonya Lengyelországhoz a 17. sz. első éveiben Szeged 1929. 7-8. p., Óváry: i. m. 1888. 81-86. p.

39. a török támogatás megszerzéséért folytatott tárgyalások nemzetközi háttéréhez: T és R 59-66. p., TMKÁO. II. 100-125. p., GERGELY S.: Adalék B. G. és a Porta-hoz T. T. 1883 628-638 p., ANGYAL L.: B. G. politikai érintkezései Angliával Századok 1900/6 418-420. p., WITTMAN T.:i. m. 43-48. p., SZILÁGYI S.: i. m. 1882. 26-28. p., SZILÁGYI S.: i. m. 1867. 238-252. p., BGE. 410. p.
40. ÓVÁRY L.: i. m. 1888. 83. p.
41. T. és R. 61. p.
42. ANGYAL D.: i. m. 1900. 420. p.
43. T. és R. 66-67. p.
44. T. és R. 64-66. p., GERGELY S.:i. m. 628-629. p.
45. SZILÁGYI S.: Levelek és okiratok B. G. utolsó éveit történetéhez TT 1887. 43. T és R 76-78. p.
46. GERGELY S.: i. m. 634-636. p.
47. TMKÁO. II. 124. p.
48. TMKÁO. II. 148-149. p.
49. BCE. 414. p.
50. RÁCZ L.: i. m. 1982. 64. p.
51. EOE. VIII. 87. p., GERGELY S.: i. m. 1883. 636-637. p.
52. SZILÁGYI S.: i. m. 1887. 24. p.
53. GERGELY S.: i. m. 1883. 627. p.
54. TMKÁO. II. 120-121. p.
55. ÓVÁRY L.: i. m. 1886. 766. p.
56. EOE. VIII. 87. p., TMKÁO. II. 132-134 és 141-142. p.
57. BGE 415. p.
58. GERGELY S.:i. m. 1883. 637. p.
59. SZILÁGYI S.: i. m. 1867. 253. p.
60. Don Diego de Estrada emlékiratai (BGE) 527-529. p.
61. Mehring: i. m. 1981. 122-132. p., LÁZÁR GY.: i. m. 1890. 115-119. p.
62. PÉTER K.: Eszterházy Miklós (História) Gondolat 1985. 98-99. és 134-135. p.
63. R. VÁRKONYI Á.: "Legnagyobb bölcsesség és eszesség" Valóság 1981/2 4. p.